

Krstan Malešević*

O (POST)MODERNOJ EKONOMIJI I (NE)SLOBODI

ON (POST) MODERN ECONOMY AND (NON) FREEDOM

«Krajnji ciljevi aktivnosti
razumnih bića nikada
nisu ekonomski.»

F.A.Hayek

«The ultimate goal orientations
of rational beings
are never economic.»

F.A.Hayek

APSTRAKT: U središtu masovne i radikalne, protivrečne i neizvesne ovovremene transformacije sveta, besumnje se nalazi (post)moderna ekonomija. U «sadejstvu» sa (post)modernim tehnologijama, ona čini jezgro dominantnog globalnog društvenog procesa, najčešće označavanog kao globalizacija. Ključne karakteristike i, posebno, već akumulirane posledice ovog procesa, pred naučnu i teorijsku misao svom silinom nameću i ona esencijalna pitanja i dileme, koje su, u krajnjoj liniji, vezane za uticaj globalizacije na kvalitet i smisao ljudskog života. Ovo se poednako odnosi kako na pojedince, tako i na najrazličitije društvene grupe i ljudske zajednice, odnosno na čovečanstvo kao takvo.

Primarno vođen ovom potrebom, u ovom prilogu pokušavam problematizovati odnos globalne, korporativne ekonomije, kao instrumentalne vrednosti i ljudske slobode, kao ciljne, odnosno vrhovne vrednosti po sebi (*summum bonum*), koja daje smisao i

dostojanstvo ljudskom životu. Naime, ako ekonomija (u ovom ili onom obliku) ispunjava najveći deo ljudske praktične delatnosti, onda je izvesno da ona ponajviše može da utiče i na fundamentalne vrednosti ljudskog života, među kojima je sloboda (i individualna i opšta, i unutrašnja i vanjska), besumnje, prva i osnovna. Razume se, kako da je podstiče, isto tako, ili, još i više, i da je sputava.. Upravo u ovom tekstu nastojim da barem ovlaš ukažem na neke uzroke, karakteristike i posledice globalnih ekonomskih procesa, koji, čini se, koliko god to možda i paradoksalno delovalo, mnogo više doprinose sužavanju, nego širenju prostora ljudske slobode, ili, u najboljem slučaju, uvećavanju «hedonizma neslobode». Da li je i ovde u pitanju «višak znanja», a «manjak mudrosti», što tako snažno obeležava naše vreme, ili, pak, nešto drugo?

KLJUČNE REČI: (post)moderna ekonomija, sloboda, globalizacija, društvene nejednakosti, alterglobalizam

* Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd
Ekonomski fakultet, Beograd

ABSTRACT: *The (post)modern economy finds itself undoubtedly in the center of a large scale, radical contradictory, and uncertain current transformation of the world. Together with the (post)modern technologies it composes the dominant core of the globalizing processes, often referred to as globalization. The key features and especially the accumulated consequences of these processes pose a challenge for scientific and theoretical thought in the form of essential questions and dilemmas which are in the last instance tied to the impact of globalization on the quality and meaning of human life. This problem relates as much to individuals as it does to different social groups and human communities, that is to the entire humanity as such. This paper attempts to problematise these contradictory relationships between global, corporative, economy as an instrumental value and the human liberty as a substantive i.e. the highest, value in itself (summum bonum), which*

gives meaning and dignity to human life. Therefore if economy in one form or another covers most of human practical activity then it is certain that it can have decisive impact on the most fundamental value of human life, that is the value of freedom (individual, general, internal and external). Of course the impact of economy can act either way – as an encouragement or, as it often happens, as a deterrent to expansion of the human freedom. This paper aims to briefly indicate some causes, characteristics and consequences of global economic processes which, in a way paradoxically, contribute more to narrowing than to opening spaces of human liberty, or simply generate proliferation of «hedonism of unfreedom». Is this another case of «surplus of knowledge» and «deficit of wisdom» that so strongly characterize our age, or something else?

KEY WORDS: *(post)modern economy, freedom, globalization, social inequalities, alterglobalism*

1. POVOD I PRISTUP

Čini se da za promišljanje odnosa ekonomije i slobode u ovom vremenu ne postoji posebno interesovanje, bilo da je reč o filozofiji i društvenoj teoriji uopšte, bilo o pojedinačnim naukama ponaosob. A dobro je znano da u nekim ranijim vremenima to nije bilo tako. Dovoljno je podsetiti se samo nekih od korifeja liberalne misli, poput Monteskjea, Adama Smita, Džona Stjuarta Mila, Aleksisa de Tokvila, Fridriha Hajeka i tolikih drugih.

Zašto je to tako, naravno, nije lako odgovoriti. Moglo bi se, ipak, pretpostaviti da je to, barem delom, posledica i činjenice što se i teorijska misao, poput društvene prakse, uveliko funkcionalizovala i fragmentizovala. **I nju je, naime, zapljusnula danas dominirajuća filozofija pozitivizma i pragmatizma. I ona je sve više i sve neposrednije u službi kapitala i utilitarnih vrednosti, u službi jačanja i koncentracije svakovrsne moći u rukama sve malobrojnijih nacionalnih i globalnih elita.** Ova misao je tako, posredno ili neposredno, značajnim svojim delom u funkciji apsolutizacije i institucionalizacije individualnog i grup-

nog egoizma i beskrupulozne pohlepe, sve masovnijeg konzumerstva i zabrinjavajuće raširenog konformizma. Samim tim, ona (svesno ili ne) na određeni način učestvuje u kreiranju takvih odnosa i društvenog sistema u globalnim razmerama, kojima je imanentno drastično uvećavanje društvenih nejednakosti, a time i (barem delimično uslovljeni) agresivnost, militarizam, nasilje i brojni drugi vidovi socijalne patologije u globalnim razmerima.

I naučni i šire postavljeni izvori (pa i oni koje objavljuju organi Ujedinjenih nacija – na primer, Izveštaj OUN o razvoju ljudskog društva – ili organi nekih drugih međunarodnih organizacija, poput UNESCO-a ili ILO-a) upućuju na zabrinjavajuće podatke i još nepoželjnije tendencije. Iz tih izvora se može lako zaključiti (češće posredno) **da oko četiri petine čovečanstva nema gotovo nikakav uticaj na aktuelne globalne ekonomske i društvene procese, iako, upravo ono, uglavnom trpi negativne posledice ovih procesa.**

Evidentno je, takođe, da čak oko četvrtine čovečanstva živi sa manje od jednog dolara dnevno, a još toliko tek sa dva dolara dnevno. Umesto da se smanjuje, broj gladnih se poslednjih godina permanentno uvećava, odnosno raste brže od opšte stope nataliteta. Danas ih je oko 850 miliona u svetu. Broj onih koji umiru pre navršene svoje četrdesete godine života u ovom vremenu je čak preko 500 miliona. Više od 90 miliona dece (od 8-15 godina) u nerazvijenijem delu sveta aktivno rade, u pravilu, u izuzetno teškim uslovima, izloženi bezdušnom iskorišćavanju, uz najčešće bedne nadnice. Njih oko 60% nikada ne završi ni osnovnu školu! Dugovi nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju se vrtoglavo uvećavaju poslednjih decenija. S druge strane, ovi i mnogi drugi izvori ukazuju na enormno i ubrzano bogaćenje malobrojnih zemalja, velikih korporacija, pojedinih društvenih grupa i pojedinaca. Danas, na primer, 258 najbogatijih ljudi na Planeti poseduje veće bogatstvo nego polovina čovečanstva, a čak samo prva trojica od njih čak više od 50 država, u kojima živi oko 600 miliona stanovnika. Samo 84 najbogatija pojedinca na svetu poseduju veće bogatstvo nego što iznosi bruto nacionalni proizvod Kine, u kojoj živi preko 1,2 milijarde ljudi! **Jaz u razvijenosti se, dakle, dramatično uvećava. Kumulativno iskazan odnos između najbogatijih i najsiromašnijih zemalja danas iznosi čak 1 naprema 74, a samo koju deceniju pre ovaj odnos je bio 1 naprema 30. Tačnije, početkom dvadesetog veka on je bio 1 naprema 11, a polovinom veka 1 naprema 35! Ovaj jaz je sve veći, kako između, tako i unutar pojedinih država, pa i onih najbogatijih.**

Budući da je sve ovo praćeno i ubrzanim porastom lične, društvene i sveopšte nesigurnosti, kao i svakovrsnim i sve većim rizicima, neki autori su najnovije globalne procese i tendencije označili kao «konzervativnu revoluciju» (Pjer Burdije, 1999:27), ili kao «novi oblik totalitarne moći» (Noam Čomski, 1998:15), odnosno kao moralno i duhovno upropašćenu civilizaciju! Makar nam ove kvalifi-

kacije mogle delovati i kao nerealne, odnosno kao preradikalne, neosporno je da neke od ključnih karakteristika globalizacije (a njenih tendencija pogotovo) u najmanju ruku ne predstavljaju plodno tle za učvršćivanje i širenje ljudskih sloboda u njihovim najrazličitijim oblicima. Da li je onda umni Maks Veber bio u pravu kada je, gotovo pre jednog veka, izneo pretpostavku o sve većem gubitku ljudske slobode u budućnosti?

I pored, dakle, sve drastičnijih posledica aktuelnih globalnih procesa, malo se ko pita (ili, preciznije rečeno, to čine tek retki) šta se to dešava «ispod prvog sloja» društvene stvarnosti, ispod onog vidljivog, sve izraženijeg povezivanja današnjeg sveta, sve burnijeg razvoja nauke i tehnologije, te sve bržeg rasta globalnog bogatstva? Izvan ovog pozitivističkog vidokruga, nužno, međutim, ostaju epohalna pitanja kvaliteta i smisla ljudskog života, a onda, naravno, i pitanje ljudske slobode, kao fundamentalnog pitanja i društvene teorije i društvene prakse, odnosno suštinskog pitanja lične i opštedruštvene sudbine. Kako onda uopšte tragati za odgovorima na krucijalna pitanja, kao što je i ono koje se odnosi na to da li, kako i koliko naliče danas dominantnih svetskih procesa i tendencija doprinose sužavanju prostora ljudske slobode i do-vode do «ogromnog razaranja smisla». (Bodrijar, 1991:23)

Makar se na fenomenološkoj ravni i prosečnoj svesti to i ne manifestovalo kao posebno ozbiljan problem (s obzirom na mnoštvo drugih svakodnevnih briga), problem odsustva ili bitno suženog prostora slobode (i lične i opšte) upravo predstavlja sintetički izraz ključnih obeležja i protivrečnosti dominantnih globalnih procesa ovoga vremena. Pri tom posebno imam u vidu (post)modernu ekonomiju, koja se nalazi u središtu masovne i radikalne, protivrečne i neizvesne ovovremene transformacije sveta. U «sadejstvu» sa (post)modernim tehnologijama (a posebno onim informatičkim), ona čini jezgro onog procesa koji se najčešće označava kao globalizacija. **Realno je zato pretpostaviti da svojim karakterom upravo (post)moderna ekonomija presudno utiče na zaoštavanje problema ljudske slobode, shvaćene u najširem smislu.** Naime, koliko god povezuje ljude, države i narode i na najrazličitije načine obogaćuje ovaj svet, svojim sve ružnijim naličjem, odnosno već dramatično akumuliranim negativnim posledicama, globalna ekonomija neosporno nosi veliki deo odgovornosti za sve izražene neželjene globalne poremećaje. Preciznije rečeno, **tu odgovornost ponajviše snose oni centri globalne moći koji kreiraju karakter, principe, pravila i tok, a time i posledice globalne ekonomije danas.**

Upravo se zato pred naučnu i teorijsku misao svom silinom nameću i ona esencijalna pitanja i dileme, koja su u krajnjoj liniji vezana za uticaj globalizacije na suštinske vrednosti ljudskog života. Ovo se podjednako odnosi i na pojedince

i na najrazličitije društvene grupe i ljudske zajednice, odnosno na čovečanstvo kao takvo.

Primarno vođen ovom potrebom, u ovom prilogu pokušavam problematizovati odnos globalne, korporativne ekonomije, kao instrumentalne vrednosti i ljudske slobode, kao ciljne, odnosno vrhovne vrednosti (summum bonum), koja daje smisao i dostojanstvo ljudskom životu. Naime, ako ekonomija (u ovom ili onom obliku) ispunjava najveći deo ljudske praktične delatnosti, onda je izvesno da ona ponajviše može da utiče i na fundamentalne vrednosti ljudskog života, među kojima je sloboda, bez sumnje, prva i osnovna. I to, kako na ličnom, tako i na opštem planu. Kako u smislu da ih podstiče, isto tako, ili, još i više, i da ih sputava. Upravo u ovom tekstu nastojim da barem ovlaš ukažem na dominantna obeležja globalnih ekonomskih procesa, koji, čini se, (koliko god to možda i paradoksalno delovalo) mnogo više doprinose sužavanju nego širenju prostora ljudske slobode, ili, u najboljem slučaju, uvećanju «hedonizma neslobode», (odnosno «uživanju» u neslobodi, najčešće oličenoj u «potrošačkoj maniji» u bogatijim društvima). Da li je i ovde u pitanju «višak znanja» a «manjak mudrosti», što tako snažno inače obeležava naše vreme, ili, pak, nešto drugo?

Naravno, nepregledna širina i kompleksnost ove teme, kao i ograničen prostor za ovaj prilog, nužno nameću potrebu da se ovde, više na fenomenološkoj ravni i u krajnje sintetičkom obliku, ukaže na prirodu i karakter, odnosno na uzroke, posledice i globalne tendencije u odnosu (post)moderne ekonomije i (ne)slobode. Pod sintagmom «(post)moderna ekonomija» ovde ću uslovno podrazumevati globalizaciju (po obliku), odnosno ekonomiju znanja (po sadržaju), te globalni kapitalizam (s obzirom na dominantni društveni odnos). A o suštinskim obeležjima slobode biće više reči u sledećem delu ovoga teksta.

2. TEORIJA O (NE)SLOBODI

Mišlju mnogo hvaljenog, ali i osporavanog radikalnog liberalnog mislioca, nobelovca Fridriha Hajeka (iz njegovog dela «Put u ropstvo»), koju sam uzeo kao moto ovoga teksta (a koja ekonomsku aktivnost smešta u širi društveni i životni smisaoni kontekst) pokušavam sebi i drugima postaviti pitanje o odnosu ekonomije, kao instrumentalne vrednosti, to jeste kao sredstva i onih, takozvanih, ciljnih životnih vrednosti, odnosno vrednosti po sebi. A prva i osnovna vrednost iz ove druge grupe je, naravno, sloboda, koja uz pravo na život i pravo na imovinu, čini korpus primarnih prirodnih, društvenih i ličnih prava, koje su potencirali liberalni mislioci od najstarijih vremena. Postavljajući ovo kardinalno pitanje o odnosu ekonomije i slobode ne činim ništa novo. Mnogi liberalni mislioci su ga na ovaj ili onaj način odavno postavili i na njega dali najraznovr-

snije odgovore. Imajući i to u vidu, ovde pokušavam da promislim neke dimenzije ovog odnosa u našem, (post)modernom vremenu, naravno, bez pretenzija na konačne odgovore. Pri tome, naravno, neću moći ulaziti u detaljniju analizu različitih oblika i vidova slobode (kakvi su, na primer, unutrašnja i vanjska, lična, posebna i opšta, proceduralna i supstancijalna, nacionalna, politička, ekonomska i socijalna, stvaralačka, naučna, verska, građanska, moralna i sl.).

Iako sloboda, dakle, ima (bez)brojne oblike, vidove, nivoe i sadržaje, pa i svoja protivrečja i paradokse, neosporno je da ona u svojoj suštini, i u krajnjoj instanci, čini «bit čoveka»(Kant), odnosno «supstanciju duha»(Hegel). Ona je za Kanta jedini princip svih moralnih zakona, a za Hegela osnovno merilo istinskog napretka ljudske istorije, odnosno «napredovanja u svesti o slobodi» (Hegel, 1966:24) **Kao najizvorniji način čovekova bitka, sloboda predstavlja prvu pretpostavku ne samo svakog autentičnog stvaralaštva, već i svakog autentičnog života kao takvog.** Nije, zato, nimalo slučajno da ona predstavlja središte najvećih filozofskih i etičkih sistema u istoriji. Sloboda je u njima poimana i kao transcendentalna ideja i kao autonomija ljudske volje. Ali, i kao autonomija ljudske volje, ona, naravno, ni u kom slučaju, nije puka samovolja, odnosno nije determinisana nagonima, nagonskim željama i prohtevima. Ona je prosto samodeterminacija, odnosno slobodna volja, koja samu sebe stavlja pod vlastiti moralni zakon. U tom smislu treba shvatiti i Kantovu misao da je čovek biće koje «ne može delovati drugačije nego pod idejom slobode». (Kant, 1993:22) Kant, dakle, slobodu izvodi iz uma, kao i svoj čuveni kategorički imperativ, koji izražava stavom da čovek treba tako da deluje da bi maksima njegove volje ujedno mogla važiti i kao princip opšte volje. Proističe da je slobodna volja «obuzdana» umom, odnosno da su slobodna volja i moralni zakon jedno te isto. Inače bi «neobuzdana» sloboda mogla značiti (i često je značila) i slobodu razaranja i slobodu potčinjavanja drugih. Ako sloboda nije kodifikovana, ona, po Karlu Poperu, može da ukine samu sebe. «Neograničena sloboda znači da je jak čovek slobodan da tlači onoga ko je slab i da mu oduzme njegovu slobodu», upozorava Poper. (Poper, 1993:349) Logično je onda da sloboda ide zajedno sa odgovornošću i samokontrolom. Kant zato izričito poziva čoveka da pokaže hrabrost služenja sopstvenim razumom.

Još važnije je da sloboda ne može biti poklonjena, niti unapred potpuno zagarantovana. Ona je, gotovo uvek, samo izborena mogućnost (liberum arbitrium), mogućnost da se bira, da se deluje u skladu s najvišim principima uma. Čovek je, zato, u krajnjoj liniji, onoliko slobodan, koliko je samosvestan. Sloboda se mora stalno zadobivati «u procesu beskonačnog posredovanja ljudskih htenja i znanja». (Hegel, 1966:24) Ona je, zato, neminovno povezana sa neizvesnostima, pa i svakovrsnim rizicima. Bilo da je u pitanju unutrašnja ili spoljna, sloboda je

uvek prvi uslov autonomnog delovanja bilo da je reč o pojedincu, bilo o društvenoj grupi ili zajednici. Sve kazano o slobodi uopšte, odnosi se i na pravnu i političku slobodu, odnosno na takozvanu spoljašnju slobodu. A kada je o njoj reč, onda se u filozofiji morala posebno potencira stav da se drugi (pojedinci, grupe ili zajednice) ne bi smeli na bilo koji način instrumentalizovati, to jest, da se u svakoj prilici mora poštovati pravo drugog na sopstvenu slobodu. **Naša sloboda može ići samo dotle dok ne ugrožava slobodu drugog i drugih. Najbolja garancija za to (uz kulturu i moral) je, naravno, zakon.** Kant, na primer, na jednom mestu izričito kaže da je čovek slobodan ako ne mora da sluša ni jednu osobu osim zakona. «Ako si smešten na način da si neizbežno pored drugog, trebalo bi napustiti prirodno stanje i stupiti sa svima ostalima u pravno stanje, to jest, u stanje distributivne pravde», kaže on. (Kant, 1993:41) U međunarodnim odnosima, Kant potencira «autonomiju država», ali i «ideju svetske republiku», u vezi sa «idejom večnog mira».

Na ovakvim filozofskim osnovama, u poslednja dva stoleća razvijala se i liberalna politička i ekonomska misao. Zato nije ni malo slučajno što su, na primer, pogledi osnivača moderne etike – Imanuela Kanta – i utemeljivača političke ekonomije – Adama Smita – u mnogo čemu slični, kao što su bliski pogledi mnogih drugih potonjih liberalnih mislilaca. Tako kod **Adama Smita** nalazimo, paralelno sa zalaganjem za širenje prostora opšte, lične i preduzetne slobode, i insistiranje na moralu, samokontroli, solidarnosti i saosećanju, što se posebno može videti u njegovoj «Teoriji moralnih osećanja» iz 1759. godine. Iako se on, kao i svi liberali, zalaže za veće slobode, pogotovo pojedinca, odnosno za širi prostor ličnih, ekonomskih, verskih, političkih i drugih sloboda, kao primarne pretpostavke uvećavanja «bogatstva naroda» i javne korisnosti uopšte, Adam Smit ne isključuje ni ulogu države u brizi za ostvarivanje «sreće zajednice», kao vrhunskog dobra. On je vidi prvenstveno u oblastima gde tržište, samo po sebi, ne može biti garant uspeha, kakva je, na primer, oblast bezbednosti, infrastrukture, obrazovanja i zaštite nemoćnih. U ovom kontekstu Smit insistira na tome da se sva deca moraju obrazovati i tako preduprediti njihovo moguće mentalno sakaćenje, posebno kao moguća posledica industrijskog načina rada. On je, kao i David Rikardo, čak odobravao i monopole u slučaju velike javne korisnosti. Naravno, i rani liberali su razlikovali kompetentne i «poštene» države od korumpiranih i neefikasnih država. Ovu distinkciju su pravili u odnosu na ono što je osnovna svrha svake vlasti – sreću onih koji žive pod njenom jurisdikcijom.

Posebna vrednost njihovog učenja je jasno uočavanje i naglašeno isticanje potrebe za dobrim zakonima i dobrim institucijama, kao garanciji slobode za sve, ali i zaštite minimuma slobode i dostojanstva onih društvenih grupa koje to nisu u stanju same obezbediti. Njihova bliskost moralnim vrlinama se ogle-

dala i u potenciranju društvene pravednosti, solidarnosti i harmoničnog razvoja društva. Ovo ne samo da ne protivreči primarnim vrednostima po sebi, kakve su sloboda, dostojanstvo i demokratija, već predstavlja ključno merilo njihove verodostojnosti. Iako potreba za sigurnošću u načelu protivreči potrebi za slobodom – kako to nedavno ponovo ističe i Lešek Kolakovski – i novije iskustvo upućuje na to da su, ipak, neke forme, makar i minimalne, garancije slobode (posebno «vanjske») nužne kao protuteža sve izraženijoj koncentraciji svakovrsne moći u savremenom svetu. Kar Poper bi rekao da «sloboda svakog pojedinca mora biti zakonom zaštićena, da niko ne bi bio u milosti drugih». (Poper 1993: 349) Ali, čini se da je to vrlo teško efikasno obezbediti, posebno na međunarodnom planu.

No, posle vekova i milenijuma života u neslobodi nije moguće lako i brzo, posebno ne od strane većine, boriti se za slobodu i prihvatiti slobodu, sa podrazumevajućom odgovornošću. Liberalni mislioci su bili svesni i ove činjenice. **Tokvil** je, na primer, pisao da ništa nije lepše od umeća biti slobodan, ali, isto tako, da ništa nije toliko mučno kao priučavanje slobodi. **Monteskje** je mnogo ranije, takođe, pisao da je dobro stvoriti demokratiju za narod, ali da je odgajanje naroda za demokratiju još značajnije. Znajući to, i **Hajek** će napisati da je sloboda «naše najdragocenije nasleđe», koje očigledno nije bilo lako izboriti. On piše da je cena slobode vrlo visoka, bilo da je reč o borbi za njeno sticanje, bilo o borbi za njeno očuvanje. «Potpuna sigurnost je neodvojiva od ograničavanja slobode», piše Hajek. I zato ima mnogo onih koji bi rado žrtvovali svoju slobodu u zamenu za sigurnost. **Najnovija iskustva, na žalost, vrlo uverljivo potvrđuju Hajekov stav da je težnja za sigurnošću jača nego ljubav prema slobodi.** Iako radikalni liberal, Hajek, međutim, nije potpuno protiv svakog oblika sigurnosti. On, na primer, kaže da se neki vidovi sigurnosti moraju obezbediti, ali van tržišta i da oni ne smeju da ugrožavaju zdravu konkurenciju na tržištu. Iako Hajek s razlogom ističe da će «sudbina naše civilizacije na koncu zavisiti od toga kako rešimo ekonomske probleme sa kojima se tada susretnemo» (Hajek, 1997:299), on, ipak, potencira stav da je ekonomija i njome uslovljene ekonomske slobode bile i ostale u osnovi i u funkciji širenja drugih vidova slobode. Po njemu čak ekonomski motivi i ne postoje, «već samo ekonomski faktori, koji uslovljavaju naše stremljenje ka drugim ciljevima». (Hajek, 1997:137)

Ali, ako je ekonomska sloboda uslov i pretpostavka drugih vidova slobode, onda važi i obrnuto, to jeste, da odsustvo ekonomske slobode uverljiv indikator odsustva i drugih vidova slobode, mada taj odnos nije uvek odnos proste determinacije. Ovaj odnos, naime, s jedne strane, usložnjava i činjenica da su postojali i da postoje, ne baš retki slučajevi da su barem relativne ekonomske slobode bile dopuštene i u očigledno nedemokratskim društvima, a s druge strane, da i razvijene ekonomske slobode ne moraju uvek da donose blagostanje svima, pa

čak ni većini. **Drugačije kazano, ekonomske slobode su nužan, ali ne i dovoljan uslov drugih vidova slobode, odnosno slobode uopšte.** Za to su, očigledno, nužne još neke pretpostavke, koje bi pružale dovoljnu zaštitu i od nametnutog kolektivizma (u bilo kojem obliku) i od ekstremnog individualizma, i od svemoći države i od drugih otuđenih sila iznad čovjeka. A i savremeno iskustvo pokazuje da su ovakve sile moguće i pod «nevidljivoj rukom» tržišta, da se one mogu permanentno uvećavati i reprodukovati i tako voditi ekonomskom, i društvenom potčinjavanju većine ljudi. I jedna i druga krajnost objektivno umanjuju prostor slobode za većinu ljudi. U prvom slučaju pojedinac je samo puko sredstvo «viših ciljeva» države, društva ili nacije, a u drugom pojedinac sve više gubi smisao i potrebu za drugim, a time i za onim vrednostima, koje uistinu čine ljudsko biće autentičnim društvenim bićem. Zato su nužni efikasni «korektivi» ovim krajnostima i to, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu. **Ti «korektivi» bi bili najbliži onome što se danas sve češće naziva socijalnom tržišnom privredom, odnosno socijalno održivim razvojem, u okviru čega bi valjalo tragati za sintezom morala i politike, odnosno kulture i ekonomije.**

Čini se, konačno, da nam je potrebna i jedna nova teorijska paradigma, primjerena postmodernom dobu i njegovoj ekonomiji, obeleženoj sve većom intelektualizacijom rada, diverzifikacijom oblika svojine, fleksibilnom organizacijom rada, ali i stalno rastućim socijalnim i drugim aspiracijama. Paradigma, kojom bi bilo moguće uverljivije objašnjavati i efikasnije prevladavati nove paradokse slobode. **Ključno je, pri tom, svakako, ono što se odnosi na činjenicu da je svet sve otvoreniji, međuzavisniji i bogatiji, a da je u njemu, istovremeno, sve veće siromaštvo, beda i glad, da je materijalno i duhovno potčinjeno sve više ljudi, što, naravno, sputava i unutrašnju i spoljnu slobodu u svim njenim vidovima.** Toliko i tako ekonomski i politički zavisnih država, često i na tipično neokolonijalni način od strane svetskih centara moći, svakako, ne mogu biti stabilan osnov slobode i demokratije. To se, onda logično, transponuje i na siromašne i često neuke građane, koji olako pristaju na unutrašnje totalitarne i autoritarne sisteme. Zavisan od države u zadovoljavanju i minimalnih potreba, on nije u poziciji da logikom odbrane svojih interesa nameće potrebu za demokratijom i slobodom u sopstvenom društvu, a o međunarodnim relacijama da se i ne govori.

No, da vidimo na kakva saznanja upućuju ključna obeležja dominantnih globalnih procesa (globalizacije) i kada je reč o odnosu ekonomije i slobode.

3. O STVARNOSTI GLOBALIZACIJE

Kao dominantan proces (post)modernog sveta, globalizacija spada u vrlo kompleksne, višeslojne i dugotrajne procese, odnosno u tzv. totalne društvene

fenomene. A to znači da je ona, koliko posledica brojnih i raznovrsnih uzroka, toliko i uzrok (bez)brojnih što neposrednih, što dugoročnih posledica. I to, kako na lokalnom, tako i na globalnom planu, kako u horizontalnoj, tako i u vertikalnoj društvenoj strukturi kako u političkom, ekonomskom i tehnološkom, tako i u socijalnom, kulturnom, duhovnom i svakom drugom smislu.

Tako bogata značenjima i protivrečnim potencijalima, globalizacija, naravno, «proizvodi» i protivrečne posledice. Ona ima, ne samo dva lica boga Janusa, već i gotovo stotinu lica boginje Šivi. Zato, zavisno od toga šta im «donosi», različiti ljudi (narodi, države, društva, regioni, klase, slojevi) globalizaciju doživljavaju na različite načine i prema njoj imaju manje ili više različit odnos – u velikom rasponu od nekritičke glorifikacije do nerazumnog potpunog odbacivanja bilo kakve globalizacije.

Nema sumnje da je svet u znaku globalizacije sve otvoreniji i međusobno sve zavisniji. Danas se sve više, naravno, ne slučajno, govori o svetskom tržištu, svetskoj informativnoj mreži, svetskom sistemu, svetskoj kulturi, pa i svetskom društvu. Ljudi, robe, usluge, kapital, informacije i ideje cirkulišu svetom, uz sve manje ograničenja. To neumitno i ubrzano dovodi do temeljnih promena prirode ljudskog rada, karaktera društvenih odnosa, obrazaca kulture, odnosno načina života pojedinaca, društvenih grupa i ljudskih zajednica u njegovim najrazličitijim aspektima. Pored globalne internet mreže (koja omogućava do sada neviđenu «kompresiju» vremena i prostora), ovo se možda ponajbolje ogleda u ubrzanom širenju liberalne demokratije na Planeti. **Naime, samo za poslednje tri decenije broj demokratskih država se povećao sa 39 na 117, što Džon Kin označava kao «renesansu demokratije».**

Dramatično ubrzan razvoj nauke i tehnologije, a posebno informacionih tehnologija i sredstava komunikacije, besumnje je prva pretpostavka te sve veće društvene integracije i društvene interakcije na globalnom planu. Koliko god utiče na faktičko menjanje sveta, ova pretpostavka, takođe, utiče na radikalne promene percepcije toga sveta od strane pojedinaca, društvenih grupa i najširih ljudskih zajednica. **Ljudi postaju otvoreniji prema drugima i svesniji svoje povezanosti sa njima, pa i svoj (samo)identitet sve više vezuju za šire kulturne obrasce.**

Paralelno sa ovako naglašenim procesom akulturacije (međusobnog prožimanja kultura i civilizacija) i planetarnog širenja univerzalnih vrednosti (posebno onih tehno-ekonomskih i socio-političkih), uvećava se i opšte bogatstvo sveta u njegovim najraznovrsnijim vidovima. Tako je samo tokom 2004. godine svetsko ekonomsko bogatstvo povećano za oko 5%. Sve intenzivnija integracija svetske ekonomije predstavlja, ne samo nerazlučiv deo sve veće i sveopšte međuzavisnosti današnjeg sveta, već i njegov ključni uzrok, njegov osnovni motiv i njego-

vu najvidljiviju posledicu. **Kako je znanje u njenoj osnovi, to se ovaj tip (post)moderne ekonomije sve češće i s razlogom označava kao ekonomija znanja.** Globalizacija ekonomije se podjednako ogleda u mamutskim transnacionalnim korporacijama, u globalnoj integraciji finansijskih tržišta, u do sada neviđenom uvećavanju obima međunarodne trgovine, odnosno u svakovrsnoj globalizaciji tokova roba, usluga i kapitala. Transnacionalne korporacije pokrivaju oko dve trećine svetske trgovine i predstavljaju ključne aktere širenja novih tehnologija. Neke od njih svojim godišnjim prihodom nadilaze bruto društveni proizvod mnogih država.

Pa ipak, čini se da je globalizacija, barem do sada, prema većini manifestovala više svoje ružno lice, odnosno svoje naličje. Kao društveni proces, utemeljen na filozofiji i teoriji neoliberalizma, globalizacija očigledno podržava interese jednih na uštrb interesa drugih društvenih grupa, ljudskih zajednica, država i regiona. **Ovo se posebno ogleda na planu uvećavanja socijalnih nejednakosti, kao i na planu ugrožavanja posebnih kulturnih identiteta.** Mnoštvo indikatora, naime, upućuje na zaključak da se paralelno sa jačanjem procesa globalizacije, pa i ukupnog bogatstva čovečanstva, permanentno širi i uvećava siromaštvo, beda, svakovrsna neravnopravnost i društvena nejednakost u svetskim razmerama. (Malešević, 2001:152) Iako znatno izraženije između država i regiona, društvene nejednakosti se uvećavaju i unutar pojedinačnih društava, pa i onih najbogatijih. Još dramatičnije pretnje su se nadvile nad malim (manjim) jezicima i kulturama u svetu. I jedna i druga vrsta ovakvih posledica mogu da predstavljaju (i često zaista i predstavljaju) plodno tle za raznovrsne društvene konflikte, pa i za one najoštrijeg tipa, kakvi su ratovi i terorizam. (Samo u 2004. godini u svetu su izbila 42 oružana sukoba, a vojni izdaci su bili iznad 1000 milijardi dolara.)

Ovde ću se (s obzirom na karakter ovog teksta) nešto više zadržati na prvoj grupi negativnih posledica globalizacije, odnosno na **evidentnom uvećavanju grube socijalne polarizacije u svetu, po principu da bogati postaju sve bogatiji, a siromašni sve siromašniji, i to ne samo u relativnom smislu.** Uz podatke koje sam u prilog ovoj tezi već naveo ranije u tekstu, ovde ću dodati tek još ponešto u istom cilju. Najdrastičniji podatak u ovom kontekstu je, svakako, onaj koji se odnosi na glad. Naime, za nepune tri poslednje decenije broj gladnih u svetu se udvostručio – sa oko 400 miliona povećao se na oko 850 miliona – i pored navodne odlučnosti međunarodne zajednice da se onih 400 miliona gladnih za kratko vreme prepolovi! Ovo se ne može ničim pravdati, pogotovo ne sporim rastom poljoprivredne proizvodnje, jer podaci govore upravo suprotno. Ali, ni demografskim promenama. Siromaštvo se, naime, uvećava brže od porasta broja stanovnika. Od 1980-1990. godine GDP u svetu je rastao po stopi od 3,2%, a sto-

pa rasta stanovništva je bila 1,7%, dok je u narednoj deceniji (od 1990-1999) GDP rastao po stopi od 2,5%, a stanovništvo se uvećavalo po stopi od 1%.

Zato će pre biti da se odgovor (ili, barem deo odgovora) na pitanje o uzrocima uvećavanja siromaštva u svetu nalazi u činjenici sve veće koncentracije sve većeg bogatstva u sve manje ruku. **Neki podaci govore da svega 15% stanovnika Planete raspolaze sa oko 85% svetskog bogatstva, odnosno da (po nekim blažim kriterijima) gotovo 80% čovečanstva raspolaze tek sa oko 20% bogatstva sveta.** Iz Programa Ujedinjenih nacija za razvoj doznajemo da se bogatstvo Planete za poslednjih pet decenija uvećalo za oko šest puta, a da je u isto vreme siromaštvo uvećano čak u stotinu zemalja sveta. Tome u prilog govori i podatak da danas gotovo polovina svetske populacije živi sa oko jedan ili dva dolara dnevno, ili čak manje od toga. Umesto da se smanjuje, ovaj broj se i u relativnom i u apsolutnom smislu, nažalost, permanentno uvećava. Prema podacima Svetske banke (World Development Report 2000/2001, Attacking Poverty) sa po jednim dolarom dnevno živi oko 72% građana Zambije, 72% građana Malija, 70% građana Nigerije, 60% građana Burkin Faso, 44% građana Indije, 40% građana Hondurasa, a sa dohotkom od dva dolara dnevno znatno više građana u ovim i mnogim drugim zemljama sveta.

Ovako rašireno siromaštvo u pravilu prate i izražene ekonomske i društvene nejednakosti. Dok je siromaštvo najizraženije u Africi, dotle su društvene nejednakosti najveće u Latinskoj Americi, iako nisu mnogo manje ni u drugim delovima sveta, računajući tu i neke najrazvijenije države. Mereno Gini koeficijentom, zemlje sa najvećim ekonomskim nejednakostima su Brazil (0,60), Gvatemala (0,59), Paragvaj (0,59), Čile (0,56), Južna Afrika (0,59), Zimbabve (0,57). S druge strane, najmanje nejednakosti su evidentirane u skandinavskim zemljama, te u Austriji i Japanu. **Ali, društvene nejednakosti su sve veće i u najrazvijenim zemljama.** Tako, iz knjige Petera Gloca o «digitalnom kapitalizmu» doznajemo da svega 0,5% američkih građana poseduje oko 56% nepokretne imovine i oko 37% finansijske aktive. A iz knjige švajcarskog sociologa Žana Ciglara doznajemo, pak, da samo 3% stanovnika Švajcarske raspolaze čak sa 97% nacionalnog bogatstva, kao i to da, na primer, u Brazilu samo 2% stanovnika ima u vlasništvu 50% obradivih zemljišnih površina, ili, da u SAD-u čak 47 miliona ljudi nema zdravstveno osiguranje.

O pogoršanju položaja nerazvijenih i zemalja u razvoju uverljivo govore podaci o sporom procesu njihove integracije u globalnu ekonomiju, kao i o dramatično brzom narastanju dugova ovih zemalja. Prema podacima Svetske banke, od 93 zemlje u razvoju samo se za njih 23 može reći da su potpuniye integrisane u svetsku ekonomiju. Iako globalna trgovina doživljava pravu eksploziju, samo mali broj država profitira u ovom procesu. (Doduše, i nekolicina zemalja u raz-

voju, poput nekih istočnoazijskih zemalja.) Zato se nužno nameće pitanje o smislu, karakteru, principima i pravilima slobodne trgovine (ili, tzv. slobodne trgovine), ako njihovom primenom ogromna većina zemalja prolazi loše. Zašto, na primer, poljoprivredni proizvodi nerazvijenih zemalja uglavnom nemaju ili imaju vrlo otežan pristup velikim tržištima razvijenih zemalja, dok obrnuto ne važi. Stanje sa dugovima je još nepovoljnije. Dugovi, posebno onaj deo vezan za kamate na kredite, toliko opterećuju ove zemlje da neke od njih prosto baca u očaj. Ovu vrstu duga argentinski nobelovac Adolfo Peres Eskvivel naziva «nemoralnim dugom», jer on, po njemu, predstavlja najočigledniji oblik preliivanja kapitala od nerazvijenih ka bogatim državama. Tim pre što nije redak slučaj da većina građana od ovih kredita nije imala i nema nikakve koristi. Upravo je kolaps argentinske ekonomije 2001. godine najbolji (gotovo paradigmatičan) primer u tom smislu. Argentina duguje više od 100 milijardi dolara, a Latinska Amerika preko 700 milijardi (dok je sedamdesetih godina taj dug iznosio tek 60 milijardi dolara). Položaj ovih zemalja je dodatno otežala i činjenica da je poodavno utvrđena obaveza razvijenih zemalja da izdvajaju 1% svog bruto nacionalnog proizvoda za podsticanje razvoja nerazvijenih i zemalja u razvoju u vremenu globalizacije gotovo napuštena. Ona je u najboljem slučaju svedena na 0,25% nacionalnog bruto proizvoda, pa i tu obavezu većina razvijenih ne izvršava, sa izuzetkom skandinavskih zemalja.

Kada se sve ovo ima u **vidu**, onda verovatno ne začuđuje ni podatak o izrazitoj neujednačenosti dužine životnog veka na Planeti. **Naime, dok je prosečna dužina ovog veka u jednom – razvijenom – delu sveta dosegla, već prešla 80 godina, dotele ona u nekim drugim – naravno, nerazvijenim – delovima sveta ne prelazi ni 40 godina!** To je, istovremeno, najuverljiviji sintetički izraz sveukupne (ne)razvijenosti određenog područja, ali i drastičan izraz društvene neravnopravnosti.

Moglo bi se, dakle, zaključiti, verujem bez većeg rizika, da blagodeti globalizacije (u punom smislu njenog značenja) još uvek uživa tek manjina na ovoj Planeti, dok je onoj većini, još uvek, pretežno okrenuta njena ružna strana, njeno naličje. **Da li je to nužnost dijalektike istorije i života ili, pak, nečiji svesni izbor, praćen i garantovan argumentima moći?**

Protivrećna obeležja i isto takve posledice globalizacije manifestuju se još drastičnije u društvima u tranziciji, kakvo je i naše društvo. Naime, i sam proces demokratske tranzicije je vrlo kompleksan, dugoročan i protivrećan, i to bez obzira o kojem tipu tranzicije je reć. (Teorija razlikuje nekih pet osnovnih tipova.) Uz to, ovaj proces se odvija, u pravilu, u manje razvijenim ili čak veoma nerazvijenim zemljama. To je i presudan razlog postojanja brojnih prepreka u ostvarivanju inaće neumitne tranzicije u postsocijalistićkim društvima. Onda je razum-

ljivo što su i rezultati ove radikalne transformacije u većini ovih društava veoma skromni, bilo da je reč o idejno-političkoj, tehno-ekonomskoj, socio-kulturnoj ili duhovnoj sferi.

Drugačije kazano, radi se o istorijskoj, epohalnoj transformaciji totalitarnih i autoritarnih država i društava u kvalitetno drugačija, demokratska i građanska društva, o transformaciji kolektivističkih, zatvorenih, egalitarnih društava, u otvorena društva konkurencije, rizika, individualne odgovornosti i neizvesnosti. **Ova društva ili barem neka od njih, u osnovi su pretpolitička, predgrađanska društva, čija ključna obeležja uglavnom ne korespondiraju sa karakteristikama i vrednostima demokratskog društva.**(Malešević, 2001:156) Gotovo bez ikakve liberalne tradicije, ova društva su mahom obeležena monističkom (političkom) kulturom, odsustvom vladavine prava, nepostojanjem civilnog društva, naglašenim monokulturnim kolektivističkim identitetom, neosetljivošću na razlike, niskim demokratskim aspiracijama, raširenom korupcijom i sl. Kao takva, ova društva predstavljaju evropsku (polu)periferiju u punom smislu te reči. Nije zato ni čudno što je u njima u ovom prelaznom periodu tako izražena gruba socijalna polarizacija, što su tako masovno rašireni siromaštvo i beda, na jednoj strani i enormno bogatstvo tankog sloja stanovništva (ne retko stečeno, najblaže rečeno, pod sumnjivim okolnostima) na drugoj strani, što je društveni život praćen tako raširenim nasiljem (često i organizovanim), kriminalom i korupcijom. O njihovom siromaštvu možda ponajbolje govori podatak da će čak i novoprimljenim članicama Evropske unije (10), sa izuzetkom Kipra i Slove nije, trebati između 20 i 50 godina da dosegnu tek 75% današnjeg prosečnog BDP starih 15 članica Unije!

Sve rečeno o društvima u tranziciji odnosi se još i više i na naše društvo. **Neki izvori (pa i oni iz Ujedinjenih nacija i Svetske banke) govore da kod nas oko 20% građana živi sa manje od jednog dolara dnevno, a čak njih oko 70% sa dva ili manje od dva dolara dnevno. Prema ovom indikatoru spadamo među najsiromašnije zemlje u Evropi!** Nedopustivo kašnjenje, odnosno višegodišnje simuliranje ili neo smišljeno i stihijsko ostvarivanje procesa tranzicije ključni je razlog što su na društvenu površinu mahom «isplivale» njene negativne posledice, kao što je slučaj i sa posledicama globalizacije u odnosu na ovo (i ovakva) društva. To se ponajpre odnosi na drastičnu socijalnu polarizaciju, na izrazitu neravnopravnost u podnošenju tranzicionih troškova između socijalnih grupa, na ubrzano uvećavanje broja nezaposlenih, na smanjenje ili čak gubitak mnogih socijalnih prava, na uvećavanje socijalnih konflikata, odnosno na raširenost društvene anemije. **A sve to je pothranjivalo i pothranjuje inače naglašenu sklonost ovog (i ovakvih) društava ka strukturiranju oko kolektivnih i kolektivističkih, odnosno predmodernih, nedemokratskih vrednosti, kao što su populizam, etno-**

centrizam, nacionmalizam, egalitarizam. A dominacija ovakvih vrednosti nedvosmisleno upućuje na zaključak da ovdje i nadalje dominira podanik, umesto slobodnog građanina, odnosno podanička umesto autentične građanske svesti. Razumljivo je da ovakva obeležja, pogotovo u uslovima «strukturno defektnog sistema» (Madžar, 2002:203) ne mogu biti plodotvorna za radikalne demokratske reforme, već samo «zahvalan materijal za političku manipulaciju». (Madžar, 2002:203) Na sreću, poslednjih nekoliko godina stvari se i u ovom pogledu menjaju nabolje, ali, nažalost, vrlo sporo i uz primetnu nedovoljnu odlučnost ključnih aktera. Iako je, istina, reč o procesima dugog trajanja, vreme u kojem živimo ne trpi ni najmanje oklevanje.

Naravno da protivrečne, a pogotovo one negativne, posledice globalizacije svom silinom nameću, ne samo sumnje, dileme i pitanja o prirodi, karakteru i smislu ovog tipa globalizacije, već izazivaju i sve šire nezadovoljstvo, pa i različite oblike otpora. Na to, pored ostalog, upućuje i sve masovniji antiglobalistički i još više alterglobalistički pokret, koji širom sveta nastoje da artikulišu ovo nezadovoljstvo.

4. O GLOBALIZACIJI I (NE)SLOBODI

Ne može se, naravno, sporiti činjenica da proces globalizacije može da doprinosi uvećavanju ljudske slobode i da to uistinu i čini na najrazličitije načine. (Post)moderni život je postao neuporedivo dinamičniji i transparentniji u odnosu i na neko nedavno vreme. Ljudi, robe, usluge, kapital i ideje sve slobodnije cirkulišu našom Planetom. Najrazličitije kulture sveta se mešaju i prožimaju. Filozofija otvorenog života sa nezaustavljivim jačanjem «novog individualizma» (Giddens) definitivno odnosi pobedu. Ubrzanom «zgušnjavanju» vremena i prostora kao da nema kraja.

Pa ipak, mnoštvo indikatora (računajući i one koji su već pomenuti u ovom tekstu) ukazuje na potrebu da se zapitamo šta se dešava ispod «prvog sloja stvarnosti»? Da li je možda ono najvidljivije sporedno? Da li je u pitanju privid postmoderne? Da li je uglancano lice globalizacije tek manji deo celine i suštine ovog dominantnog svetskog procesa?

Kada se na tragu ovih i ovakvih pitanja kritički, celovito i iz humanističke perspektive promisli, onda se slika stvarnosti globalizacije pokaže u nimalo ružičastom svetlu. Iako, istina, retki, ipak je bilo i ima mislilaca od dokazanog intelektualnog digniteta i moralnog integriteta, koji su upravo na ovaj način promišljali i promišljaju smisao globalizacije. Mada svojim saznanjima ovi autori ozbiljno upozoravaju na zabrinjavajuće naličje globalizacije, oni koji drže poluge mo-

ći u svojim rukama još uvek ne pokazuju dobru volju da bilo šta bitnije menjaju u postojećem sistemu međunarodnih odnosa.

A suština ovih odnosa je takva da oni objektivno vode ka bezobzirnoj instrumentalizaciji čitavih naroda, država, regiona, pa i kontinenata, odnosno ka sputavanju slobode većeg dela čovečanstva. To se ispoljava na najrazličitije načine, kako u oblasti ekonomskih i političkih odnosa, tako i u socio-kulturnoj i duhovnoj sferi.

Bilo da je u pitanju dominacija nad retkim prirodnim resursima, bilo monopol u određivanju cena roba, usluga i kapitala, bilo diktiranje uslova međunarodne trgovine, bilo agresivno nametanje jednog tipa sistema vrednosti drugima i na mnoštvo drugih načina, moćni neposredno diktiraju ili indirektno bitno ograničavaju slobodu onih drugih, koji čine veliku većinu čovečanstva. I ne samo to, već ne retko ugrožavaju i elementarne uslove njihove biološke egzistencije. A za tu egzistenciju, odnosno za elementarne potrebe je, po mišljenju nekih, (istina radikalnih teoretičara, poput Boba Bleka) dovoljno samo 5% od ukupnog fonda rada na Planeti, dok je ostatak od 95% tog fonda u funkciji profita.

Nadam se da se iz onoga što je do sada rečeno (makar i nužno fragmentarno) o karakteru i efektima aktuelnog modela globalizacije (posebno o nekim njenim posledicama i dominantnim tendencijama) u najmanju ruku **može zaključiti da sa postojećim principima, standardima i normama, odnosno institucijama, organizacijama i asocijacijama na kojima ona počiva, nešto duboko nije u redu.** Bilo bi, naime, logično da ovaj, inače najsnažniji globalni proces našeg doba uvećava materijalna i duhovna bogatstva, ako ne svih, onda barem najvećeg dela čovečanstva, da univerzalizuje ono što je najvrednije u ovome svetu, odnosno da bitno širi prostore ljudske slobode u njenim najraznovrsnijim vidovima. Mada su hiperglobalisti u svojoj glorifikaciji globalizacije i njenih posledica skloni tvrdnji da se upravo to i događa u svetskim razmerama, to, dakako, protivreči mnogim i teorijskim i logičkim i iskustvenim argumentima. Neosporno je, naime, da sloboda ne može biti poklonjena. Nju niko nikome ne može i neće pokloniti, a najmanje bogati siromašnima. **Bez autentične potrebe za slobodom, bez istrajne borbe za slobodu, bez stvarnih pretpostavki za uspeh te borbe slobode prosto nema, niti je ikada bilo, niti će je ikada biti. Sloboda, dakle nije data, već je tek zadata!**

O tome na osoben način govore i neke od već pomenutih posledica globalizacije, posebno one koje se odnose na uvećavanje ekonomskih i društvenih nejednakosti u svetu. One nedvosmisleno potvrđuju stav da vladajući tip globalizacije primarno predstavlja sredstvo nove preraspodele svakovrsne društvene moći, naravno u korist onih koji već poseduju društvenu moć. Reč je prvenstveno o

transnacionalnim korporacijama, ali i o najmoćnijim državama, te nekim međunarodnim institucijama, organizacijama i asocijacijama.

Gotovo neograničenu i stalno rastuću moć poseduje nekoliko globalnih oligopola, koji drže pod kontrolom svetska tržišta i indirektno utvrđuju pravila međunarodnih odnosa, presudno utiču na nadnacionalne institucije, upravljaju prirodnim i ljudskim resursima, koja, u pravilu, neobuzdano (zlo)upotrebljavaju. U tome im pomažu i vodeće svetske finansijske institucije, kakve su Međunarodni monetarni fond i Svetska banka, kao i Svetska trgovinska organizacija. I nobelovac **Džozef Stiglic**, potencirajući moralnu dimenziju globalizacije, odnosno korporativnu odgovornost (pozivajući se, pri tom, i na Kantov kategorički imperativ) ističe kako je **savest korporacija daleko iza profita**. On podseća da su u Drugom svetskom ratu nemačke korporacije stvarale profit i preko ropskog rada zatočenika u koncentracionim logorima, a švajcarske banke rado prihvatale zlato oteto od jevrejskih žrtava nacističkog terora. Naravno, mnoge od korporacija ne beže ni danas da prave profit sa «brutalnim posledicama» (Stiglic), ne samo bezdušno iskorišćavajući neponovljive prirodne resurse, već i saradujući sa diktatorima i totalitarnim režimima, gerilskim pokretima, pa i teroristima. Dovoljno se podsetiti kako su neke korporacije (pa i uz pomoć MMF i SB) decenijama održavale na vlasti u Zairu predsednika Mobutua i, pri tom, zajedno pljačkali ovu zemlju i njene siromašne građane, uvaljujući ih u sve veće dugove. Još uverljiviji primeri ove vrste odnose se na ulogu nekih kompanija u višedecenijskom očuvanju aparthejda u Južnoj Africi ili njihova saradnja sa talibanima u Avganistanu, odnosno režimom Sadama Huseina. U ovaj korpus amoralnog delovanja nekih od korporacija mogle bi se slobodno svrstati i nedavni korporacijski skandali američkog «Enrona» i italijanskog «Parmelata» u kojima su desetine hiljada radnika i akcionara, zbog nesavesnog rada i malverzacija njihovog menadžmenta, ostali ne samo bez posla i akcija, već i bez zdravstvenog i penzionog osiguranja u što su ulagali celi život. Zbog svega ovoga Džozef Stiglic se zalaže za zaoštavanje pravnih normi (i na nacionalnom i na međunarodnom nivou) koje se odnose na poslovanje, kako bi se efikasnije sprečavale ovakve pojave u budućnosti. Istovremeno, on se zalaže, ne samo za opraštanje nekih dugova zemljama u razvoju, već i za to da korporacije vrate profite ostvarene na prljav način i to s kamatama!

Sa ovakvim zahtevima za jačanje savesti onih koji kreiraju međunarodne ekonomske i društvene odnose neće se, naravno, daleko odmaći ukoliko to ostane usamljeni vapaji, jer na drugoj strani postoji čitav sistem moćnog i dugo stvaranog «institucionalnog egoizma» (Gidens, 1998:21) Dakako, ovde se ne misli samo na individualni, već i na (ili, čak primarno) grupni, korporativni, državni i regionalni egoizam, koji je dobro zaštićen i svim sredstvima, pa i, u krajnjoj lini-

ji, onim vojnim, zagaranovan. **Ovaj egoizam je i najodgovorniji za ekspanziju društvenih nejednakosti**, (kao i za opasno rastuće ekološke probleme, o čemu ovde, nažalost, nemam mogućnosti šire govoriti). Nekadašnje forme otvorenog kolonijalizma zamenjene su prikrivenim, ali ništa manje pretećim, formama neokolonijalizma u različitim vidovima.

Kada je na jednom od susreta, u okviru Svetskog ekonomskog foruma u Davosu, direktor nemačke Centralne banke izjavio da se od sada svi nalazimo pod kontrolom finansijskog tržišta, bio je nagrađen frenetičnim aplauzom prisutnih, koji upravo drže pod kontrolom i to tržište. A videli smo da se pod tim «kišobranom» totalne kontrole drastično uvećava jaz u razvijenosti, kao i siromaštvo, beda i glad, praćeni sve većim rizicima. A upravo za problem gladi, direktor FAO-a (više nego pozvan čovek da o njemu sudi) iskreno kaže da ona nije posledica zastale ekonomije, odnosno nedostatka hrane, nego posledica «odsustva političke volje» da se ona prevlada!

Dobar primer u tom smislu su i uslovi tzv. slobodne trgovine, koje diktiraju moćni. Nema sumnje da je reč o jednostranom rešenju, jer, ma koliko delovalo ravnopravno, izvesno je **da primena istih principa na bitno različitu osnovu nužno vodi samo uvećavanju postojećih razlika!** U praksi se upravo to i događa. Na osnovu principa «slobodne trgovine» lavovski deo profita izvlače najmoćnije svetske korporacije. Kada se tome doda i činjenica da se na različite načine otežava ili čak sprečava pristup proizvoda nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju na tržišta razvijenih zemalja, onda ovaj problem postaje još izraženiji.

Slično se dešava i sa kreditima, posebno sa kamatama na kredite, koje daju finansijske institucije, organizacije i asocijacije. Neosporna je, naime, činjenica da se i na ovaj način odvija do sada neviđena koncentracija bogatstva u sve manje ruku, na jednoj strani i endemsko širenje siromaštva kod velikog dela svetske populacije, na drugoj strani. Postojeća pravila međunarodnih ekonomskih odnosa, koja promoviše MMF, SB, STO i druge moćne organizacije (i države, koje presudno utiču na rad ovih organizacija), a na koja većina formalnih članica nema nikakav stvarni uticaj, direktno ugrožavaju elementarna prava i slobode stotina miliona ljudi, egzistencijalna prava mnogih zaposlenih, razaraju lokalne ekonomije, kulture i zajednice, a često i opasno ugrožavaju životnu okolinu. **Ona, na taj način, kako to izričito tvrdi Ralf Darendorf, nepopravljivo oštećuju tekovine i dostignuća građanskog društva. Čak je i milijarder Džordž Soroš našao za potrebno da upozori da je socijalna uloga kapitala postala u toj meri devijantna da danas predstavlja veću opasnost za otvoreno društvo nego što je to predstavljala i jedna totalitarna ideologija.**

I mnogi drugi autori upozoravaju na ovu vrstu problema i opasnosti pred kojom se nalazi današnji svet. Neki čak govore i o represivnoj fazi globalizacije

(izraženoj i u stvaranju vojnih saveza i u relativno učestalom intervencionizmu), pa i o svojevrsnoj svetskoj autoritarnoj državi. Dakle, nije malo indikatora koji upozoravaju i na vezu između neoliberalizma i militarizma. **Poredeći ovaj proces sa nekim ranijim totalitarnim formama moći, Noam Čomski ga naziva TI-NA**, što predstavlja englesku skraćenicu od reče nice «There is not alternative», to jeste «Alternativa ne postoji!» Sa stanovišta onih koji imaju moć, postojeći odnosi su u redu, jer upravo oni omogućavaju «besmrtnim gigantima», koji vladaju u potpunoj tišini i diskreciji, sve veće profite u sve kraćem vremenu, a njih ništa drugo, u pravilu, i ne zanima! **Profit je svetinja, a interes obespravljene većine nebitan! Cilj je što veći profit danas, makar i po cenu ugrožavanja bioloških pretpostavki života budućih generacija!**

Ovakva vladajuća forma globalizacije uveliko slabi, pa čak i razara vrednosti slobode, jednakosti i solidarnosti, i to, kako u međunarodnim relacijama, tako i unutar pojedinačnih država (slabeći njihovu moć), koje su tradicionalno garantovale ove vrednosti. Naime, s jedne strane, zbog prenošenja dela suvereniteta država na međunarodne organizacije, a s druge strane, zbog sveopšte privatizacije, veliki deo funkcija države takođe je postao vlasništvo raznih oligarha, kako to, na primer, tvrdi radikalni antiglobalista Žan Cigler. Moć je, po njemu, u privatnim rukama ili u privatizovanim institucijama, pri čemu on misli i na vodeće svetske finansijske institucije.

Dakle, prema mišljenju vrlo relevantnih mislilaca, danas dominantan model globalizacije ne pruža mnogo nade za optimizam. **Naprotiv, on ispunjava (post)moderni život mnogim vidovima neravnopravnosti, neslobode i neizvesnosti. Umesto da otvara, on, neretko, sputava veru i nadu u bolju budućnost. On je bez alternative, odnosno navodnu alternativu svodi na dilemu «liberalizam ili divljaštvo»!** On izaziva «opšte i trajno stanje nesigurnosti, čiji je cilj da primora radnike na potčinjenost, na prihvatanje eksploatacije». (Pjer Burdije, 1999:95) To Burdijea navodi da globalizaciju možda malo i preoštro izjednači sa «divljim ranim kapitalizmom» i sa «konzervativnom revolucijom». (Burdije, 1999:96) Ona, po njemu, svesno sučeljava radnike i građane sa već ostvarenim značajnim demokratskim i socijalnim tekovinama (posebno oličenim u Welfare state), sa onima iz manje razvijenih ili nerazvijenih delova sveta. Tako ona obezbeđuje poslušnost i potčinjenost svih, uz relativno sve manju naknadu i sve slabiju zaštitu, a u nerazvijenim delovima sveta i sramotno nisku najamninu i za najteže oblike rada. Iako se rado identifikuje kao revolucija i pri tom se poziva na progres, razum i nauku, neoliberalizam, po Burdijeu, u smislu suštine društvenih odnosa, poimanje i praktično vrednovanje rada i njegovih rezultata vraća na najstarije metode industrijalizma. Zato je ovde, po njemu, zapravo reč o restauraciji, o «planetarnom kolonijalizmu». Zakon tržišta označava u suštini zakon ja-

čega u kojem je jedino pravilo maksimalizacija profita «bez kočnica i šminke», uz korišćenje «savremenih oblika dominacije, kao što su menadžment, tehnike manipulacije, ispitivanje tržišta, marketing, reklame». (Burdije, 1999:112) Sve to, po njemu, vodi u «pretvaranje ekonomskih tendencija u sudbinu» (Burdije, 1999:112), a u Evropi ugrožava ono što je osvojeno tokom viševjekovnih socijalnih, intelektualnih i političkih borbi za dostojanstvo života i rada. Te evropske socijalne tekovine ne samo da ne bi trebalo uništavati, već naprotiv trebalo bi ih širiti po celom svetu, izričit je Burdije.

U oštre kritičare korporativne globalizacije, svakako, spada i kanađanka Naomi Klajn, koja je već stekla zavidnu reputaciju unutar anti, odnosno alterglobalističkog pokreta. Ova autorica stoji na stanovištu da je državni socijalizam uskraćivao ljudima slobodu u ime nametnutog kolektivizma, ali da to čini i neliberalizam u ime individualnog i grupnog egoizma. Iza obe ideologije najčešće ostaje pustoš i osećanje nemoći kod većine. U oba slučaja ljudska prava građana i radnika daleko su iza prava birokrata i vlasnika kapitala. U traganju za odgovorima na pitanje, kako da ljudi stvarno kontrolišu uslove sopstvene egzistencije, odnosno kako da uistinu upravljaju sopstvenim životima, Klajn ne odbacuje ni tzv. direktnu akciju, odnosno preuzimanje preduzeća neposredno od strane radnika. Upravo se to desilo sa oko 200 preduzeća u Argentini, posle kraha argentinske ekonomije pre nekoliko godina, kada su se velike kompanije prosto povukle, o čemu je Klajn u više navrata pisala, kao i snimila jedan film. Klajn je jedna i od najdinamičnijih ličnosti u okviru stalno rastućeg Svetskog socijalnog foruma (WSF), koji je nastao kao neka vrsta pandana Svetskom ekonomskom forumu (WEF) iz Davosa. Kao otvorena, decentralizovana i nehijerarhizovana asocijacija (koja je započela svoje okupljanje i delovanje u brazilskom gradu Porto Alegreu, a poslednjih godina je započela sa praksom menjanja svog sedišta) Socijalni forum predstavlja pokret građanskog društva, koji se bori protiv neoliberalnog modela globalizacije i dominacije kapitala. **Nasuprot Ekonomskom forumu, koji oličava najveće dobitnike u procesu koncentracije ekonomske i političke moći u svetu i koji brani postojeći karakter globalnih odnosa, Socijalni forum, koji nastupa u ime gubitnika u ovom procesu, stoji na stanovištu da je «DRUGAČIJI SVET MOGUĆ» i za njega se bori na različite načine!**

Do sada rečeno o odnosu ekonomije i slobode odnosi se na tzv. vanjsku (ne)slobodu, to jeste na izvanjske faktore – prvenstveno ekonomske i političke – koji doprinose uvećavanju ili smanjivanju prostora ljudske slobode. Ovde sam nastojao da više osvetlim one faktore koji u uslovima globalizacije objektivno sputavaju, odnosno bitno smanjuju ovaj prostor. Međutim, pored ovih vanjskih, neosporno je da postoje i faktori koji uvećavaju ili smanjuju tzv. unutrašnju slobodu, odnosno doživljaj (ne)slobode na ličnom planu. I ovde se čini da većina

tih faktora «vuče» ka smanjivanju (ograničavanju, pa i poništavanju) ovog vida ljudske slobode, ili, pak, uvećava osećaj uživanja u neslobodi («hedonizam neslobode»), posebno izraženog u svojevrsnoj potrošačkoj maniji. Pri tom posebno mislim na stalno uvećavajuću brzinu življenja (kul je «**živeti što brže!**»), na preferiranje kvantiteta u svemu i svačemu (prestižno je «**imati što više!**»), na sve već fragmentarnost ljudskog rada, pa i života, na gubitak slike celine i posebno dubljeg životnog smisla. Makro društveni odnosi i vladajući sistemi društvenih vrednosti prosto nameću ovakav način života, a (post)moderne tehnologije to omogućavaju. **To, međutim, teško može da korespondira sa kvalitetom i smislom ljudskog života i punoćom ljudske slobode!** Ovakav način života neminovno uvećava svakovrsni egoizam, različite vidove alijenacije, površnost u ljudskim odnosima, a time i unifikaciju ljudskih potreba i jednodimenzionalnost ljudske svesti. A takva svest, u pravilu, ne oseća potrebu ni za kakvom alternativom u životu!

Iako su neke dimenzije lične slobode, bez sumnje, silno uvećane, što je, naravno, od neprocenjive vrednosti, ipak se, u kontekstu o kojem govori ovaj tekst, neodoljivo nameće pitanje koliko danas ljudi žive autentično (i kao pojedinci i kao pripadnici različitih društvenih grupa), što bi, svakako, trebalo biti primarno merilo ljudske slobode? Ako se ima u vidu sve ono što je rečeno (naravno, i još više ono što ovde nije rečeno) o granicama vanjske i unutrašnje slobode, **može se pretpostaviti da većina ljudi, ipak, više živi «kako mora» (kako im drugi direktno ili indirektno određuju uslove egzistencije), nego kako bi želeli!** I to nezavisno od činjenice da li za drugačiji, autentičniji život prosto ne postoje materijalni i duhovni uslovi ili, pak, ljudi jednostavno za tim ne osećaju potrebu. Ako je ovo donekle razumljivo, kada je reč o siromašnijem delu sveta, onda je manje razumljivo za onaj njegov bogatiji deo, gde se «hedonizmom neslobode» prividno nadomešta odsustvo sadržajnijeg, ispunjenijeg i smislenijeg života. U ovakvim okolnostima je moguća čak i «demokratija bez slobode», kako je to poodavno uočio **Jürgen Habermas**, imajući u vidu dominaciju proceduralne na uštrb substancijalne dimenzije demokratije i, još više, manipulativnu moć modernih informacionih tehnologija.

Samo je po sebi razumljivo da je najveći deo pomenutih ograničenja ljudske slobode još više izražen u državama koje su u fazi demokratske tranzicije, pa time i u našoj državi. Uz ono što je o (ne)prilikama u ovim zemljama već kazano, dodaću još samo nekoliko, po meni, značajnih karakteristika ovih društva, sa stanovišta predmeta ovog teksta. Prva se tiče notorne činjenice, ali i teško savladive protivrečnosti. Reč je, s jedne strane, **o izrazito neracionalnim, nekonkurentnim, u osnovi premodernim strukturama privrede i ekonomije u celini, ali istovremeno o društvima čiji građani imaju relativno visoke socijalne aspira-**

cije (nasledene iz doba socijalizma), s druge strane. Kada se ovome doda i neosporno ključno obeležje sistema vrednosti i kulture uopšte, koje se odnosi na «inkliniranje kolektivizmu, egalitarizmu i zajedničkim vrednostima»(Pejović, 2004:14), onda se proces tranzicije u ovim zemljama predstavlja u još dramatičnijem svetlu. Sve to nekorespondira sa vrednostima koje podrazumeva novo društvo, društvo konkurencije, rizika i neizvesnosti. U ovom svetlu su razumljivi i socijalni lomovi, koji se dešavaju u ovim društvima, posebno u onima gde se u proces tranzicije krenulo više stihijski i metodom pokušaja i pogrešaka, nego osmišljenom strategijom.

Kada se sve ovo prati na primeru Srbije, onda se uočavaju još neke specifičnosti, koje veoma otežavaju i usporavaju proces tranzicije. Dobro su, naime, poznate okolnosti u kojima se odvijala transformacija našeg društva – u uslovima rata za YU nasleđe i sankcija međunarodne zajednice. To je, uz mnoštvo unutrašnjih razloga, bitno usporilo proces tranzicije i učinilo ga uistinu dramatičnim. Ali, i neovisno od ovih okolnosti, naše društvo spada u izrazito složena društva u svakom pogledu. Na to, uz ostale, u više svojih tekstova argumentovano upozorava i **Ljubomir Madžar**. On izričito tvrdi: «SCG je jedna od najkomplikovanijih i najnestabilnijih teritorija u svetu, a svakako najneutralgicnija u Evropi.»(Madžar, 2004:19) Zato će, naravno, i proces (post)modernizacije ovog društva trajati dugo i ići teško, a sklonost ka kolektivističkim ideologijama i nadalje predstavljati ozbiljnu pretnju i prepreku promenama.

5. KA ŠIRENJU PROSTORA SLOBODE

Izložene karakteristike i naročito negativne posledice aktuelnog tipa globalizacije nedvosmisleno upućuju **na zaključak da (post)moderna ekonomija i sloboda (shvaćena u najširem smislu) ne stoje baš u pozitivnom korelativnom odnosu.** To posebno uverljivo potvrđuju neosporne činjenice o uvećavanju siromaštva u svetu i ubrzanom širenju jaza između bogatog i siromašnog dela sveta, kao i sve snažniji proces kulturne unifikacije. Istina, kao naglašeno protivrečan proces, globalizacija «proizvodi» i protivrečne posledice, ili potencijalno poseduje takve mogućnosti. **Integrišući svet u dosada neviđenom obliku, ona, svaka-ko, povećava šanse za trajniji globalni mir, ali i mogućnosti za nove lokalne ratove zbog profita. Ona doprinosi silnom uvećavanju ukupnog bogatstva sveta, ali i besramnom širenju siromaštva i bede. Ona čini svet otvorenijim, ali i centre odlučivanja moćnijim nego što su to ikada bili. Ona jača proces akulturacije, ali i proces kulturne unifikacije i grubog nametanja jednog sistema vrednosti svima. Ona, doduše, pruža i šansu za globalnu afirmaciju vitalnih lokalnih kultura, a time i pretpostavki za prevladavanje uvreženih stereotipa i predra-**

suda. Ona podstiče jačanje individualizma i lične odgovornosti, ali i apsolutizaciju ličnog i grupnog egoizma i utilitarne površnosti u ljudskom životu, ponajviše izraženoj u «hedonizmu neslobode»!

Da li globalizaciju, zbog toga, treba potpuno odbaciti, kao što to zagovaraju eksponenti ultralevice i ultradesnice, i navodni izlaz tražiti u nekim istorijski davno prevladanim oblicima života? Naravno da to nije moguće i nije potrebno činiti, jer je reč o nezaobilaznom procesu našeg vremena, omogućenog najnovijom fazom naučno-tehnološke revolucije. Ali, to ne znači da se njen karakter ne mora i ne može menjati. Naprotiv!. **Njeno neoliberalno utemeljenje, odnosno njeno primarno služenje krupnom kapitalu, mora i može biti menjano!** Na tu potrebu izričito upozorava i **Džozef Stiglic** tvrdnjom da stojimo pred alternativom da se pomirimo sa globalnom nepravdom i tiranijom neoliberalnog kapitalizma ili da se zajedno sa njim i sa aktivnostima globalnog društvenog pokreta, uključimo u borbu za pravdu, demokratiju i slobodu!

U toj borbi za humaniji karakter globalizacije nužne su radikalne promene u načinu organizacije i rada ključnih društvenih, političkih, ekonomskih i finansijskih institucija međunarodne zajednice, ali i stvaranje novih. U postojećim centrima odlučivanja o sudbini sveta bezuslovno bi se moralo naći mesta za sve delove i sve države sveta, uz garanciju pune ravnopravnosti u odlučivanju, ali i uz primenu principa pozitivne diskriminacije prema manje razvijenim i nerazvijenim zemljama u svim bitnim odlukama. To bi, uz eventualno neke nove međunarodne institucije (za socijalni razvoj, za zaštitu ljudskih prava i sloboda, za održivi razvoj, za zaštitu ljudske okoline, za održiv demografski razvoj i sl.) svakako moglo doneti više mudrosti u planiranju i upravljanju dugoročnim globalnim razvojem, a to znači i više pravednosti, solidarnosti i slobode. **Samo više mudrosti (a ne pukog instrumentalizovanog «viška znanja» u funkciji kapitala) može uvećati brigu za celinu ljudskog roda (pa i za onu obespravljenu većinu), za njegov moralni i duhovni oporavak, za potrebe i budućih, a ne samo živućih generacija, odnosno za sudbinu naše Planete i života na njoj.**

Ali, i pod najpovoljnijom pretpostavkom za ovakav «zaokret» trebaće mnogo energije i dugo vremena. Promene, naravno, ne mogu da dođu same od sebe. No, i najduži put počinje prvim korakom! Neki znakovi govore da postoji volja da se krene u tom pravcu, bilo da je reč o onima obespravljenima, koje je na to «naterala muka», ili, pak, o onim retkim misliocima koji su do takve spoznaje došli racionalnim putem. Treba se nadati, dakle, da će kolumbijski Indijanci, brazilski seljaci bez zemlje, argentinski radnici bez posla, francuski proizvođači sira, aktivisti Greenpeace-a i mnogi drugi, zajedno sa istaknutim protagonistima kritičke misli, vremenom, ne samo jačati i širiti otpor neoliberalnom modelu globalizacije, već i afirmisati strategiju alterglobalizma u svetu i uticati na stvarno

menjanje karaktera današnjeg tipa globalizacije. A i (post)moderna tehnologija, kao i (post)moderna ekonomija, koliko mogu da služe (i stvarno primarno služe) krupnom kapitalu, mogu, takođe, da služe (i već služe) i ovom neinstitucionalizovanom pokretu. **Ekonomija uopšte, pa i postmoderna ekonomija (kao i tehnologija) ima smisla samo onda, ako i koliko je u službi svakovrsnog obožavanja smisla života ljudi i njihovih zajednica, odnosno ako uvećava individualnu i opštu, unutrašnju i vanjsku slobodu u mnogostrukim vidovima njenog manifestovanja.**

Na tom putu je, takođe, potrebno istrajnije razvijati i celovitiju teoriju ovog preusmeravanja globalnih društvenih procesa. A ova teorija bi morala ponuditi celovitije i kritičkije poimanje postojećeg stanja, ali i konkretniju alternativu tome stanju, sa jasnijim integralnim, ali i diferenciranim vrednostima, normama, institucijama, subjektima i sredstvima, odnosno sa jasno definisanim pretpostavkama pluralnih puteva tih promena. **Uz društveni pokret, teorija bi trebalo da predstavlja snažan oslonac profiliranja novog tipa i novog sadržaja globalizacije, koja će uistinu biti globalizacija za sve!** Takav tip globalnih odnosa treba da olakša da ljudi ne žive samo u ekonomiji, već da žive u punom smislu i u društvu! Novi tip globalizacije bi trebao da vodi ka smanjenju i uklanjanju svih vidova materijalne i duhovne porobljenosti čoveka, bilo da ona dolazi od sveta, odnosno od drugih, bilo od samoga sebe, to jeste da doprinosi prevladavanju vanjskih i unutrašnjih prepreka ljudskoj slobodi. Kako za svet u celini, ovo se, takođe, odnosi i na društva koja su u procesu demokratske tranzicije, pa, razumljivo, i naše društvo. Svetska iskustva, kao i ona stečena u zemljama koja su odmakla u tranziciji, mogu biti od koristi i u definisanju aktivne strategije uključivanja u globalne ekonomske i društvene procese.

To su i pretpostavke za prepoznavanje i prihvatanje najviših univerzalnih (etičkih i ostalih) vrednosti, za viši kvalitet života i za njegov dublji smisao, odnosno za slobodan, autentičan individualni i društveni život ljudi.

Uprkos svemu, drugačiji i bolji svet je, ne samo nužan, već i moguć!

LITERATURA

.....

Abrams, D. and Hoog, M.A. (1991), *Social Identity Theory*, Springer Verlag, New York

Bauman, Z. (1988), *Is there a Sociology of Postmodernism?* *Theory Culture and Society*, Vol.5, No. 2-3

Beck, U. (1997), *Risk Society*, SAGE Publications,

London

Bodrijar, Ž. (1991), *Simulakrumi i simulacija*, «Svetovi», Novi Sad

Burdije, P. (1999), *Signalna svetla – prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

- Drucker, P.F.** (1993), *Post-Capitalist Society*, Harper Business, New York
- Čomski, N.** (1998), *Svetski poredak – stari i novi*, SKC, Beograd
- Eriksen, T.H.** (2003), *Tiranija trenutka*, Biblioteka XX vek, Beograd
- Fukujama, F.** (1997), *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica
- Gidens, A.** (2000), *Globalizacija - shvaćena ozbiljno*, prilog u listu «Republika» broj 246, od 1-15.10.2000.
- Gidens, A.** (1998), *Posledice modernosti*, «Filip Višnjić», Beograd
- Gelner, E.** (1983), *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford
- Gorz, A.** (2004), *Der neue Reichtum*, «Die Presse», Wien, Samstag, 14. august 2004, site 2
- Group of authors**, (1997), *Comparative Measures of Freedom 1995-1996*, Freedom House, Washington, USA, January 1997.
- Grupa autora**, (2003), *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Hantington, S.** (1998), *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID, Podgorica
- Hayek, F.A.** (1997), *Put u ropstvo*, «Global book», Novi Sad
- Hegel, G.V.F.** (1983), *Istorija filozofije*, BIGZ, Beograd
- Held, D.** (1990), *Modeli demokracije*, «Školska knjiga», Zagreb
- Kangrga, M.** (1966), *Etika i sloboda*, «Naprijed», Zagreb
- Kant, I.** (1993), *Metafizika morala*, IK «Stojanović», Sremski Karlovci
- Linz, H., Stepan, A.** (1998), *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, «Filip Višnjić», Beograd
- Madžar, Lj.** (2002), *Ko koga eksploatiše?*, prilog u Zborniku radova «Srpska strana rata» I, II (drugo izdanje), Samizdat, Free B 92, Beograd
- Madžar, Lj.** (2004), *Odgovornost, krivica i sudbina u izlasku Srbije iz političke autokratije*, prilog u listu «Republika» broj 344-345, od 1-30.11.2004
- Malešević, K.** (2001), *O protivrečnim obeležjima procesa globalizacije i demokratske tranzicije*, prilog u Zborniku radova «Globalizacija i tranzicija», Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Malešević, K.** (2004), *Čovek protiv sebe - Ogledi iz socijalne ekologije*, Ekonomski fakultet, Beograd
- Miler, K.** (2003), *Modernizovanje Istočne Evrope – teorijski problemi i političke nedoumice*, časopis «Reč» 72.18, «Fabrika knjiga», Beograd
- Pečujlić, M.** (2002), *Globalizacija – dva lika sveta*, «Gutenbergova galaksija», Beograd
- Pejović, S.** (2004), *Diferencijacija rezultata institucionalnih promena u Centralnoj i Istočnoj Evropi: uloga kulture*, «Ekonomski anali» 163/2004, Ekonomski fakultet, Beograd
- Perović, M.** (2001), *Etika*, INED Co «Grafomedia», Novi Sad
- Popper, K.** (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, BIGZ, Beograd
- Sen, A.** (1997), *On Economic Inequality*, Clarendon Press, Oxford
- Smith, A.** (1976), *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford
- Stiglic, DŽ.** (2004), *Protivrečnosti globalizacije*, «SBM-X», Beograd
- Strawson, F.P.** (1997), *Entity and Identity and other Essays*, Clarendon Press, Oxford
- Tugendhat, E.** (2003), *Predavanja o etici*, «Naklada Jesenski i Turk», Zagreb
- Vergara, F.** (2004), *Filozofske osnove liberalizma*, prilog u listu «Republika» od 1-30.11.2004, Beograd
- Volter**, (2002), *Kandid*, «Narodna knjiga», Beograd
- World Bank**, (2002), *World Development Report 2000/2001, Attacking Poverty*, Oxford University Press
- Zakarija, F.** (2004), *Budućnost slobode*, «Dan- graf», Beograd

